

Є.К.ШИШКІНА

БОНИ ХАРКІВСЬКОГО ЗАВОДУ РУСЬКОГО ПАРОВОЗОБУДІВНОГО ТА МЕХАНІЧНОГО ТОВАРИСТВА: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ.

Шижкіна Євгенія Костянтинівна, аспірантка кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Однією з особливостей сучасного історіографічного процесу в Україні є зростання інтересу до такої спеціальної історичної дисципліни як боністика. Вдосконалюється її термінологія та методологія, пропонуються нові більш досконалі класифікації бон, ширшою стає джерельна база досліджень, зростає інтерес науковців до окремих необов'язкових грошових емісій України. Намічається поступовий перехід від локальних досліджень місцевого та приватного грошового обігу до комплексного дослідження бон всієї України, особливостей їх обігу в загальноукраїнському контексті. Саме під цим кутом зору у статті було здійснено спробу проаналізувати бони одного з промислових товариств Харкова, намагаючись не відривати цей сюжет від означеної більш широкою дослідницької теми.

Її було написано з опорою на відому на сьогоднішній день наукову літературу, яка з одного боку – дає загальну інформацію про роботу з такими історичними джерелами як бони (відображає термінологію та методологію боністики, розкриває основні прийоми і методи дослідження, пропонує нові класифікації бон, тощо), а з іншого – розповідає про неов'язковий грошовий обіг на конкретних українських територіях [14; 15; 17; 18; 19]. Про харківські бони, зокрема, йдеться у роботах і публікаціях М.В.Абросимова, Л.А.Зайцева, Дм.Харитонова та деяких інших авторів [1; 2; 3; 4; 20].

Для розкриття теми роботи було використано речовинні (бони) і письмові джерела (архівні матеріали та публіцистику).

Дослідження проводилось з метою з'ясування особливостей використання у фінансово-грошових відносинах м. Харкова бон Заводу руського

паровозобудівного та механічного товариства та встановлення загальних рис необов'язкового грошового обігу України в роки громадянської війни.

Харківський завод руського паровозобудівного та механічного товариства був заснований у 1895 році. Спочатку він займався тільки ремонтом паровозів, але згодом, з 1897 року став самостійно їх випускати. Поступово завод став найбільшим підприємством міста. Вже на початку ХХст. це підприємство мало загальнодержавне значення, оскільки його продукція поставлялась у різні регіони Росії. Завод знаходився на вулиці Петинській (сьогодні – Плеханівська). У роки громадянської війни він, як свідчать архівні дані, займався випуском пасажирських і товарних паровозів, вагонів, двигунів, в тому числі для підводних човнів морського відомства, а також запчастин для паровозів, металевих конструкцій, парових котлів, чавунних та сталевих виливків, тощо. [11, 19]. Керівництвом заводу було налагоджено співробітництво та виконувались замовлення Міністерства шляхів сполучення Української Держави, Міністерства шляхів сполучення РРФСР, Міністерства торгівлі і промисловості УНР, Американського агентства, Штаба німецького корпусу, місцевих органів управління, залізниць та органів управління місцевим залізничним транспортом, багатьох заводів, кооперативів, товариств та ін. [11, 5-5зв.] Завод кредитували найкрупніші банки держави [7, 25].

У роки громадянської війни Харківський завод руського паровозобудівного та механічного товариства переживав важкі часи. Керівництво його постійно змінювалось, в архівних документах є свідчення про неодноразовий перехід заводу від приватних осіб до держави і навпаки. [12, 1, 221] Лише 24 квітня 1919 року Харківський завод російського паровозобудівного та механічного товариства остаточно увійшов до групи державних об'єднань Машинобудівних заводів (ДОМЗА) після чого став називатися Харківським паровозобудівним заводом. [12, 1] Перебої з паливом у 1918-1919 роках приводили до тимчасових зупинок у роботі заводу. Частими були крадіжки заводського майна його ж робітниками [13, 154-158]. Фінансове положення заводу окрім типової для тих часів грошової кризи ускладнювалось

розмінною кризою. Остання призвела до того, що заробітну плату, яка і так була дуже малою (біля 12 карб. в день у травні 1918р. [12,45]), працівникам часто округляли у меншу, рідше у більшу сторону [11, 23; 9, 129, 237, 238, 240], затримували, пояснюючи це відсутністю мілких грошей та обіцяючи в найкоротші строки розмінити крупні грошові знаки на мілкі [9, 133; 13, 174]. Радістю для робітників заводу були періоди коли керівництву вдавалось розмінити офіційні грошові знаки великих номіналів.[12, 306; 13, 28] Але більш типовою для Харківського заводу руського паровозобудівного та механічного товариства ситуацією була виплата заробітної плати різними грошовими знаками і бонами, а також перенесення платежів у зв'язку з недостатньою кількістю розмінних грошей. [13, 326]

Тож, важкий стан у грошовому обігу країни викликав на величезному заводі невдоволення робітників, що було дуже небезпечно на такому важливому стратегічному об'єкті. Тому проблему грошової та розмінної кризи треба було вирішувати, до чого керівництво заводу і докладало максимальних зусиль. Першу проблему завод вирішував в основному за допомогою отримання плати за замовлення державних і приватних організацій та підприємств (які до речі дуже часто оплачувались з великим запізненням [10, 10-12), позик центральних органів влади і т.д. [16, 4-4зв.] Щоб вирішити другу проблему завод почав пропонувати своїм робітникам користуватись бонами Ощадно-позичкового товариства «Автокредит». [13, 76] Директор Заводу офіційно сповіщав своїх робітників про можливість отримання заробітної платні чеками цієї організації, вказував причини застосовування бон Автокредиту (розмінна криза), умови їх обігу (підписи Бухгалтерів чи Заступників Бухгалтера), можливості обміну на грошові знаки (пред'явлення однією особою суми кратної 50 карб.), тощо. [13, 324]

Крім того, у другій половині липня 1918 року, з дозволу Міської управи Харківський завод руського паровозобудівного та механічного товариства почав випуск своїх власних розмінних грошових одиниць. [6, 99]

Бони Заводу збереглись до сьогодні (див. додаток). Це вагомі історичні джерела, які містять у собі інформацію з історії України, Харкова та мікроісторії. Вони є важливими грошовими документами – елементами вітчизняної економічної історії. Джерелознавчий аналіз бон Харківського Заводу Руського Паровозобудівного та Механічного Товариства сприяє з'ясуванню значного шару ще невідомої чи маловідомої історичної інформації.

Серед усіх зовнішніх особливостей грошей ключовими є палеографічні ознаки: папір, колір, розмір, особливості друку, тощо. Для друку грошей використовувався простий папір розміром 11,0 на 7,4 міліметра, заповнений з однієї сторони [7, 100]. За допомогою аналізу тексту бон з'ясовується належність емісій до Харківського Заводу Руського Паровозобудівного та Механічного Товариства, встановлюється сфера обігу грошей, яку ще докладніше розкривають архівні матеріали та дані інформаційних газет тих років. Вони, зокрема, свідчать про те, що адміністрація заводу зверталася до продовольчої управи міста з проханням приймати від робочих заводу бони нарівні з іншими грошима [19], а також дають конкретний перелік магазинів і кооперативів, що користувались бонами заводу, серед яких «усі крамниці товариства споживачів «Об'єднання», усі магазини Торгового Дому «Н.А.Жевержеев і син», товариство споживачів службовців Петинського району, кооператив 31 продовольчої ділянки «Працівник», 1 міська пекарня, булочна Хобланових, булочна Бурих, торгівля м'ясом Грабарєва, торгівля м'ясом Васильченко на Кінному базарі, аптекарський магазин Лазаренко». [13, 101; 11, 15; 5]

З архівних даних, крім того, відомо, що завод завжди був готовий до розширення кола осіб, які могли користуватись його бонами. Він наголошував на необхідності залучення нових фірм для встановлення з ними домовленостей про обіг бон Харківського заводу руського паровозобудівного та механічного товариства. Керівництво заводу було впевнено у великому майбутньому своїх грошей, вважало, що "бони 1,3,5,10 карбованців будуть мати в місті велике

поширення», і навіть, що останні можуть «цілком замінити грошові знаки» [9, 76].

Право на обіг засвідчували, судячи з підписів на грошах, директор (підпис виконаний літографським способом), бухгалтер та касир–артільник (підписи виконані власноруч) Заводу. Бони, крім того, вважались дійсними якщо мали серійний номер. [5]

Папір, барви, якість друку свідчать про недбале відношення емітенту до випущених бон, брак необхідних для друкування грошей матеріалів та технічних можливостей. Погана якість бон та активний обіг призводили до швидкого старіння паперових грошей Харківського заводу руського паровозобудівного та механічного товариства. Тому гроші, випущені в липні швидко прийшли у непридатність і вже у грудні 1918 року керівництво Заводу вимушене було випустити нові бони. Про це свідчать архівні документи, зокрема об'ява директора заводу, у якій зазначалось, що «завод випустив бони нового зразка 5, 3 і 1 карбованці, тому що бони колишнього зразка прийшли в непридатність». У цій же об'яві повідомлялось про нові особливості зовнішнього вигляду грошей – було зазначено, що посередині бона нового зразка з'явилась монограма підприємства. Заводське керівництво повідомило та докладно описало нову емісію всім кооперативам і магазинам, з якими воно домовилось про прийом бон, вказало строки обігу старих грошей (до кінця січня місяця 1919 року), а також попередило про необхідність та можливість обміняти у касі заводу старі емісії на бони нового зразка. [13, 398]

Текст грошей було надруковано російською мовою з використанням старої орфографії. Навряд це було пов'язано з політичними поглядами керівників підприємства. Скоріш за все, випуск у старій орфографії відбувався за традицією, бо до неї звикло керівництво Заводу, основна маса його робітників та жителі міста, а також у зв'язку з наявними технічними можливостями Харківського заводу руського паровозобудівного та механічного товариства.

Сфрагістичні ознаки бон, як вже зазначалось, були представлені монограмою підприємства. Наявність її на грудневих грошах підтверджує оригінальність випусків Харківського заводу руського паровозобудівного та механічного товариства, свідчить про право, надане емітентом, на обіг цих бон.

Хронологічний аналіз грошей Заводу дозволив встановити час першого та другого випуску грошей, а архівні документи - запланований термін їхнього обігу (дивитись вище).

До метрологічних ознак бон відносяться номінали і назва грошей. Були відомі бони Харківського заводу руського паровозобудівного та механічного товариства вартістю 1, 3 і 5 карбованців [5, 173], що вказує на використання бон як розмінної монети. Одразу помітною є назва грошей – «бон». Цей невеличкий елемент - свідчення того, що гроші знаходились в обігу у період громадянської війни, коли вільно було називати гроші своїми іменами і не боятись зізнаватись перед центральними органами влади у існуванні власних грошових емісій.

Бони Заводу не мали іконографічних ознак, дуже простими були орнаментальні елементи, не було необхідних для захисту водяних знаків, внаслідок чого, як свідчать архівні документи, в обігу знаходилось багато фальшивих бон [13, 278-280].

Таким чином, серед харківських організацій-емітентів часів громадянської війни однією з найбільш відомих був Харківський завод руського паровозобудівного та механічного товариства. Його бони мали широке розповсюдження в м. Харкові і були типовими небов'язковими емісіями України тих часів.

Вони мали свої особливості пов'язані з емісійною належністю бон: основною діяльністю організації-емітенту, її структурою, складом, фінансовим становищем напередодні випуску бон, роллю у житті місцевого населення, авторитетом серед кола інших закладів, взаємовідносинами з центральними і місцевими владними органами та фінансовими установами. Особливостями бон заводу були конкретні елементи їх зовнішнього оформлення, місцева

законодавча основа випусків, сфера використання, умови обігу та обміну бон, кількість та дати грошових випусків, місце емісій серед інших грошових знаків та бон Харкова, претензії керівництва емітенту на загальноміський обіг бон і навіть повну заміну державних грошей у місті, і т.д.

Бони заводу мали також риси, характерні для країни в цілому, пов'язані з її загальним фінансовим становищем: грошовим голодом та розмінною кризою, відсутністю законодавчої бази яка б чітко регулювала грошовий обіг держави і таким чином встановлювала порядок обігу бон. До цих рис відносяться тимчасовість емісій, виконання бонами функції розмінної монети, недбале відношення до підготовки бон та їх неякісний друк, відсутність чіткої законодавчої бази емісій, використання характерної для необов'язкових грошей періоду громадянської війни назви («бон»), типова схема функціонування грошей.

Джерела та література:

1. Абросимов М.В. Боны старого города/ Абросимов М.В. // Деловая жизнь.-1998.-№3.- С.24-25.
2. Абросимов М.В. Боны старого города/ Абросимов М.В.// Деловая жизнь.-1998.-№5.- С.30-34.
3. Абросимов М.В. Очерки истории бумажных денег Харькова. - Х.,1994.-157с.
4. Абросимов М.В. Печатали в Харькове бонны// Панорама.-2002.-29 марта.
5. Бумажные деньги, ходившие на Украине: каталог XX в. / Сост. А.С.Бадаев. – Чернигов, 1991. – 196с.
6. Голос юга. – 1918. – 26 июля.
7. ДАХО, ФР -1354, оп.1, д.13.
8. ДАХО, ФР-1354, оп.1, д.52.
9. ДАХО, ФР -1354, оп.1,д.87.
10. ДАХО, ФР-1354, оп.1,д.166.
11. ДАХО, ФР-1354, оп.1, д.175.
12. ДАХО, ФР-1354, оп.1, д.341.
13. ДАХО, ФР-1354, оп.1, д.343.
14. Калинова В. Місцеві гроші урядів Криму 1917-1920рр., як історико-економічне джерело// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (серія: Історія), вип. VI. – Тернопіль, 1997. – С.163-167.
15. Марковецька Г.М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914-1920 рр./ Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук 07.00.06.-К., 2003.-24с.
16. Наш голос. – 1919. – 3 января.
17. Сапожник Г.В. Паперові грошові знаки та бони Волині 1914-1921 рр. як історико-економічне джерело та об'єкт боністики/ Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук 07.00.06.-Львів, 2004.- 25с.

18. Тхоржевський В. Місцеві і приватні гроші – бони Чернівецької області 1914-1920 років // Історія грошей в Україні: Зб. Матеріалів науково-практичних конференцій. - Тернопіль: Економічна думка, 2001. - С.92-93.
19. Тхоржевський Р.Й. Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917-1925) / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук 07.00.06.-К., 1995.-46с.
20. Харитонов Дм. Бумажные деньги еврейских общин в России: Каталог бумажных денег, имевших хождение в качестве платёжных средств в еврейских общинах на территории России в период 1917-1920 гг. - Прага, 2003.-136с.